ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๕๒

จดหมายเหตุเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

พระนิพนธ์

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ

ภาสิกาเล็ก มงคลแพทย์

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๕๒

จดหมายเหตุเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

พระนิพนธ์

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ

อุบาสิกาเล็ก มงคลแพทย์

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗

คำนำ

นางบุญมา เลาหภักดี บ้านเลขที่ ๕๔๐ ถนนดำเนินเกษม ตำบลคลองกระแชง อำเภอเมือง ฯ จังหวัดเพชรบุรี ได้ติดต่อมายังหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร แสดงความประสงค์ใคร่จะพิมพ์หนังสือแจกในงานฌาปนกิจศพ นางเด็ก มงคลแพทย์ ผู้เป็นมารดา กรมศิลปากรเห็นว่า นางเด็ก มงคลแพทย์ มีภูมิลำเนาอยู่จังหวัดเพชรบุรี และที่จังหวัดนี้มีโบราณวัตถุสถานอันสำคัญแห่งหนึ่ง คือพระมหานครคีรี อยู่บนเขามหาสวรรค์ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า "เขาวัง" โบราณวัตถุสถานแห่งนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง เพราะฉะนั้น ถ้าพิมพ์เรื่องเนื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงจะเหมาะดี จึงแนะให้พิมพ์จดหมายเหตุเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต อันอยู่ในชุดประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๕๒ ซึ่งสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเรียบเรียงและหาฉบับยาก เจ้าภาพก็มีความพอใจ จึงรับพิมพ์หนังสือดังกล่าวให้มีฉบับแพร่หลาย และเพื่อให้มีเรื่องคติธรรมด้วย ๆ รวมอยู่ในเล่มด้วย จึงขอพิมพ์เรื่องมิตรแท้และมิตรเทียม ซึ่งคัดจากหนังสือ "โคลงทาย" แจกงานศพอุบาสิกา เปลี่ยน เณรารักษ์ ไว้ข้างท้ายหนังสือนี้ด้วย กรมศิลปากรไม่ขัดข้องอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ตามความประสงค์ และขออนุโมทนาในกุศลสาธารณประโยชน์นี้ด้วย

กรมศิลปากร

๑๐ มีนาคม ๒๕๔๗

อุบาสิกาเล็ก มงคลแพทย์

ชาตะ ๒๔๑๕ มรณะ ๒๔๘๕

ประวัติสังเขป

นางเด็ก มงคลแพทย์ ผู้เป็นมารดาของข้าพเจ้า เป็นบุตรนายชั้น นางไผ่ เกิดเดือนยี่ ปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ ที่ตำบลท่าราบ อำเภอเมืองเพชรบุรี ครั้นมีอายุ ๓๐ ปี ได้ทำการมงคลสมรสกับ นายหนู มงคลแพทย์ และได้อพยพไปอยู่บ้านไร่ดอน หมู่ที่ ๑ ตำบลไร่ส้ม อำเภอเมืองเพชรบุรี มีบุตร ๓ คนยังมีชีวิตอยู่คือ

๑. นายพร้อม มงคลแพทย์ แพทย์ประจำตำบลไร่ส้ม

๒. นางสาวทองอยู่ มงคลแพทย์

๓. นางบุญมา เถาหภักดี

นางเด็ก มงคลแพทย์ เป็นผู้มีอัธยาศัยโอบอ้อมอารี เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่เพื่อนมนุษย์ทั่วไป และมีศรัทธามั่นคงในพระพุทธศาสนา ได้ประกอบการกุศล มีการอุปถัมภ์ให้กุลบุตรได้อุปสมบท ทอดกฐิน ทอดผ้าป่า ตลอดจนการร่วมมือในการบูรณปฏิสังขรณ์ และก่อสร้างถาวรวัตถุในพระอารามต่าง ๆ ตามโอกาสเสมอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้เป็นผู้ถืออุโบสถอย่างเคร่งครัด ณ วัดคงคาราม ตำบลท่าราบ อำเภอเมืองเพชรบุรี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๒ ตลอดมาจนถึงเดือน ๑ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๙๕ ก็ป่วยด้วยโรคชรา เป็นเวลาประมาณ ๖ เดือน ถึงวันจันทร์ ๗ ค่ำ เดือน ๓ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๙๕ ก็ถึงแก่กรรมด้วยความสงบ โดยยังมีสติรับศีลและฟังพระธรรมเทศนาจนจบได้เป็นอย่างดี รวมอายุได้ ๗๐ ปี

ขออำนาจกุศลบุญราศีทั้งสิ้นจงตลบันดาลให้ นางเด็ก มงคลแพทย์ มารดาของข้าพเจ้าซึ่งได้ล่วงลับไปแล้วได้ประสบสันติสุข โดยควรแก่คติวิสัยในภพนั้น ๆ ด้วยเทอญ.

บุญมา เลาหภักดิ์

๒๐ มีนาคม ๒๕๔๗

"เลาหพานิช" ๕๔๐ ถนนดำเนินเกษม
ตำบลคลองกระแชง อำเภอเมืองเพชรบุรี

จดหมายเหตุ
เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

แต่ก่อนแต่ไรมาไม่ปรากฏว่าได้เคยเห็นสุริย อุปราคา ถึงหมดดวงที่ในประเทศสยามนั้น จนถึงกล่าวในตำราโหราศาสตร์บางฉบับ ซึ่งแต่งไว้แต่โบราณว่า มีหมดดวงแต่จันทรอุปราคา แต่สุริยอุปราคานั้นหามีที่จะถึงหมดดวงไม่ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงศึกษาวิชาโหราศาสตร์ ทั้งตามตำราไทยและตำราฝรั่งจนชำนาญ ทรงคำนวณทราบว่าในปีมะโรงสัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๔๑๑ จะเห็นสุริยอุปราคาหมดดวงในประเทศสยามนี้ เมื่อวันอังคารขึ้นค่ำ ๑ เดือน ๑๐ และทางโคจรของดวงอาทิตย์ จะให้เห็นสุริยอุปราคาหมดดวงได้ที่ตำบลหว้ากอแขวงจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ อยู่ใกล้คุ้งมะนาวที่ตั้งสถานีอากาศยานเดี๋ยวนี้ไม่ห่างนัก มีพระราชดำรัสแถลงแก่พวกโหรไทยสมัยนั้น ก็มิใคร่มีใครเห็นพ้องด้วย เพราะผิดกับที่กล่าวไว้ในตำรา สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ตรัสเล่าเมื่อภายหลัง ว่าแม้พระองค์ท่านเองก็ไม่ทรงเชื่อ แต่หากเกรงพระราชอัธยาศัยก็รับจะตามเสด็จไปดูด้วย จึงโปรด ฯ ให้ตั้งพลับพลาสถานที่สำหรับทอดพระเนตรสุริยอุปราคาที่ตำบลหว้ากอนั้น แล้วเสด็จทรงเรือพระที่นั่งอัครราชวรเดชออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันศุกรเดือน ๘ แรม ๔ ค่ำ ประทับ ณ ที่บางแห่งในระยะทาง เสด็จ

ไปถึงพลับพลาที่ตำบลหว้ากอเมื่อวันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ ครั้งนั้น เซอแฮร์ออดเจ้าเมืองลิงคโปร์ขึ้นมาเฝ้า ฯ และรัฐบาลฝรั่งเศสก็แต่งให้พวกโหรมาดูสุริยอุปราคาด้วย ที่หว้ากอมีการรับแขกเมืองมีบรรดาศักดิ์สูงด้วยอีกอย่าง ๑ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตรากตรำทำการคำนวณสุริยอุปราคามาตั้งแต่ก่อนเสด็จไปจากกรุงเทพ ฯ ชั้นหนึ่งแล้ว ด้วยทรงเกรงว่าถ้าไม่เป็นจริงดังทรงพยากรณ์จะถูกพวกโหรหมิ่น ครั้นเมื่อเสด็จไปประทับอยู่ที่พลับพลาหว้ากอก็ยังทรงตรากตรำด้วยการรับแขกเมือง กับทั้งทรงคำนวณสุริยอุปราคา คือพยากรณ์เวลาที่จะเริ่มจับ เวลาที่จะหมดดวง และเวลาที่ดวงพระอาทิตย์จะเป็นโมกข-บริสุทธิ์เป็นต้น บรรดาผู้ซึ่งไปโดยเสด็จและอยู่ใกล้ชิดพระองค์ ได้สังเกตเห็นพระสิริรูปซูบลงและพระฉวีก็มัวคล้ำไม่ผ่องใส ตั้งแต่เสด็จไปจากกรุงเทพ ฯ แล้ว เวลาเสด็จประทับอยู่ที่หว้ากอก็ยังเป็นเช่นนั้นและมีอาการทรงพระกรรสะเพิ่มขึ้นด้วยอีกอย่างหนึ่ง แต่บางทีจะเป็นเพราะพระปีติปราโมทด้วยสุริยอุปราคา เมื่อวันอังคารเดือน ๑๐ ขึ้นค่ำ ๑ นั้น หมดดวงดังทรงพยากรณ์ และตรงเวลาดังได้ทรงคำนวณมิได้เคลื่อนคลาด เป็นเหตุให้ทรงเป็นปรกติอยู่ตลอดเวลาเสด็จประทับอยู่หว้ากอ ๙ วัน ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๒ ค่ำ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกลับคืนมายังพระนคร เสด็จถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อ ณ วันศุกร เดือน ๑๐ ขึ้น ๔ ค่ำ ต่อมาอีก ๕ วัน ถึงวันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ ก็เริ่มมีพระอาการประชวรไข้จับ ตั้งแต่จับประชวรได้ไม่ช้า พระองค์ก็ทรงทราบโดยพระอาการว่าประชวรครั้งนี้เห็นจะเป็นที่สุดพระชนมายุสังขาร ได้มีรับสั่งแก่สมเด็จ

พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถให้ทรงทราบ[๑] มีพระราชดำรัสสั่งพระราชประสงค์และพระราชทานพระบรมราโชวาทแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถแล้ว จึงมีรับสั่งแก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ อธิบดีกรมหมอว่าพระอาการประชวรครั้งนี้มากอยู่ ให้ประชุมแพทย์ปรึกษากันตั้งพระโอสถ และมีรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ กับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ เสด็จเข้าไปอยู่ประจำกำกับหมอที่ในพระบรมมหาราชวัง

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวร เสด็จออกไม่ได้ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ ก็เสด็จเข้าไปพยาบาลอยู่ข้างที่ ทรงพยาบาลสมเด็จพระบรมชนกนาถอยู่ได้วัน ๑ จับมีพระอาการไข้ไม่ทรงสบาย แต่ถึงเวลาก็ยังอุตส่าห์เสด็จเข้าไปเฝ้าพยาบาลอยู่ข้างที่ตามเคย ต่อถึงวันที่ ๒ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยกพระหัตถ์ลูบพระพักตร์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ เห็นร้อนผิดปรกติก็ทรงทราบว่าประชวรไข้ด้วย จึงตรัสสั่งให้เสด็จกลับไปพักรักษาพระองค์ที่พระตำหนักสวนกุหลาบ อย่าให้ทรงเป็นกังวลถึงการที่จะเข้าไปเฝ้ารักษาพยาบาลเลย ให้เร่งรักษาพระองค์ให้หาย สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ เสด็จกลับออกมาถึงพระตำหนัก พระโรคไข้ป่าก็กำเริบมากขึ้น ประชวรไข้อยู่หลายวัน พอพระอาการไข้ค่อยคลาย ก็เกิดพระยอดมีพิษขึ้นที่พระศอ พระอาการกลับทรุดลงไปอีก

(๑) ข้อนี้เขียนตามที่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสเล่า

จนถึงประชวรเพียบหนักอยู่เป็นหลายเวลา พระอาการจึงค่อยคลายขึ้น แต่พระกำลังยังอ่อนเพลียมากนัก จึงต้องปกปิดมิให้ทรงทราบพระอาการของสมเด็จพระบรมชนกนาถตลอดมา จนพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร พระอาการทรุดลงโดยลำดับ(๑) ครั้นถึงวันจันทร์ เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ เป็นวันพระราชพิธีศรีสัจปานกาล เสด็จออกไม่ได้ ข้าราชการประชุม

---

(๑) จดหมายเหตุเรื่องพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวรมีอยู่ ๒ ฉบับ เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ข้าหลวงเดิม เวลานั้นเป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ จางวางมหาดเล็ก อยู่ในผู้หนึ่งซึ่งได้อยู่เฝ้ารักษาพยาบาลข้างที่ แต่งไว้ฉบับ ๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศแต่งไว้ในตอนท้ายพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ อีกฉบับ ๑ ความที่เจ้าพระยาทิพากรวงศกล่าวนั้นเข้าใจว่า ท่านคงถามมาจากเจ้าพระยามหินทรฯ ด้วยตัวท่านเองเป็นเวลาอยู่นอกราชการ ไม่ได้เข้าวัง จดหมายเหตุทั้ง ๒ ฉบับที่กล่าวมานี้ความข้อสำคัญคลาดเคลื่อนกันอยู่บางแห่ง แต่อ้างถึงพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐ เวลานั้นปรากฏพระนามว่า พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี เป็นผู้อยู่ประจำรักษาพยาบาลข้างที่เป็นนิจพระองค์ ๑ ว่าเป็นผู้เชิญกระแสรับสั่งออกมาข้างหน้าในเวลาเมื่อทรงประชวรนั้นเนืองๆ เวลาข้าพเจ้าแต่งหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับนี้ เจ้าพระยาทิพากรวงศก็ถึงพิราลัย เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงก็ถึงอสัญกรรมไปเสียแล้ว จะถามข้อสงสัยในจดหมายเหตุต่อท่านทั้ง ๒ นั้นไม่ได้ ข้าพเจ้าจึงกราบทูลถามกรมหลวงสมรรัตนฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ ในปีที่เริ่มแต่งหนังสือนี้ ได้ความตามที่กรมหลวงสมรรัตนฯ ตรัสเล่า ข้าพเจ้าเห็นแม่นยำได้ความชัดเจนสิ้นสงสัย สมควรจะจดไว้ให้ปรากฏ ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวเนื้อความในหนังสือนี้ ตามที่ได้ทราบจากกรมหลวงสมรรัตนฯ เว้นไว้แต่แห่งใดที่ท่านไม่ทรงทราบ ข้าพเจ้าจึงกล่าวตามจดหมายเหตุของเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง

ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม[๑] แล้วจึงพร้อมกันมาถวายบังคมที่ในท้องพระโรงพระอภิเนาวนิเวศ[๒] และในที่นั้นพระราชวงศานุวงศ์ประชุมกันถือน้ำตามประเพณีที่ไม่เสด็จออกวัด ฯ ในเวลาที่พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยประชุมพร้อมกันที่พระที่นั่งอนันตสมาคมนั้น[๓] เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม ซึ่งเป็นหัวหน้าในข้าราชการทั้งปวง กล่าวในที่ประชุมว่า พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรพระอาการมากอยู่ ทั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ก็ประชวรอยู่ด้วย ไม่ควรจะประมาท แล้วจึงสั่งให้จัดการรักษาพระบรมมหาราชวังกวดขันขึ้นกว่าปรกติ และให้ตั้งกองล้อมวงพระตำหนักสวนกุหลาบ อันเป็นที่ประทับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ด้วย ตั้งแต่วันนั้นมาเจ้านายและเสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ก็เข้ามาอยู่ประจำที่ในพระบรมมหาราชวัง

ถึง ณ วันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๒ ค่ำ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้หาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์

---

(๑) แต่ก่อนถือน้ำปีละ ๒ ครั้ง ถือน้ำตรุษเดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำครั้ง ๑ ถือน้ำสารทเดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ครั้ง ๑

(๒) พระอภิเนาวนิเวศอยู่ตรงที่สวนศิวาลัยบัดนี้ เดิมเป็นสวนที่เสด็จประพาสครั้งรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรด ฯ ให้สร้างพระราชมนเทียรขึ้นใหม่ ทำอย่างแบบตึกฝรั่ง มีชื่อพระที่นั่งหลายองค์ เรียกรวมกันว่า พระอภิเนาวนิเวศ ต่อมาเมื่อในรัชกาลที่ ๕ พระราชมนเทียนหมู่นี้ชำรุดทรุดโทรมลง เพราะเป็นตึกมีเสาไม้เป็นโครง ไม้ผุเหลือที่จะซ่อมแซมให้คืนดี จึงต้องรื้อเสียทั้งหมู่

(๓) พระที่นั่งอนันตสมาคมองค์แรก เป็นท้องพระโรงในพระอภิเนาวนิเวศ อยู่ตรงหลังพระที่นั่งสุทไธศวรรย์

วัชรินทร์ ซึ่งเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่โดยเจริญพระชนมายุกว่าพระองค์อื่น ๆ พระองค์ ๑ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ในราชการพระองค์ ๑ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์อัครมหาเสนาบดีที่สมุหพระกลาโหม ซึ่งเป็นหัวหน้าในข้าราชการทั้งปวงคน ๑ เข้าไปเฝ้าพร้อมกันแล้ว มีพระบรมราชโองการมอบพระราชกิจในการปกครองพระราชอาณาจักร ให้ท่านทั้ง ๓ ปรึกษาหารือกันบังคับบัญชาการต่างพระองค์ในเวลาทรงพระประชวร อย่าให้ราชการบ้านเมืองติดขัดผันแปรเป็นเหตุให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้ความเดือดร้อน

และในวันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำนั้น มีรับสั่งให้ภูษามาดาเชิญหีบพระเครื่องมาถวายแล้ว ทรงเลือกพระประคำทองสาย ๑ อันเป็นของพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก[๑] กับพระธำมรงค์เพชรองค์ ๑ ให้พระราชโกษา[๒] เชิญตามเสด็จพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี ไปพระราชทานสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเสด็จออกมาทูลกรมหลวงวงศาธิราชสนิท และบอกให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ซึ่งพร้อมกันอยู่ที่ท้องพระโรงพระที่นั่งอนันตสมาคมให้ทราบตามกระแสรับสั่ง กรม

---

(๑) พระประคำทองสายนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะสวรรคต จะพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอรรณพ ซึ่งได้เป็นกรมหมื่นอุดมรัตนราศีในรัชกาลที่ ๔ แต่บังเอิญเจ้าพนักงานหยิบผิดสาย กรมหมื่นอุดมไม่ได้ไป จึงถือว่าเป็นของศิริมงคลสำหรับแต่ผู้มีบุญญาภินิหาร

(๒) ชื่อ จัน ในรัชกาลที่ ๕ เป็นพระยา เป็นบิดาพระยาอุทัยธรรม (หรุ่น วัชโรทัย)

หลวงวงศาธิราชสนิท และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็ไปยังพระตำหนัก สวนกุหลาบ ด้วยเวลานั้นปิดความไม่ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ทรงทราบว่าสมเด็จพระบรมชนกนาถประชวรพระอาการมาก เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงแนะพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี ให้ทูลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ว่าของทั้ง ๒ สิ่งนั้น พระราชทานเป็นของขวัญ โดยทรงยินดีที่ได้ทรงทราบว่าพระอาการที่ประชวรค่อยคลายขึ้น เมื่อพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีไปทูล สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ตำรัสถามว่า ของขวัญเหตุใดจึงพระราชทานพระประคำพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกด้วย แต่ก็ไม่มีผู้ใดทูลตอบว่ากระไร เมื่อถวายสิ่งของแล้วต่างก็กลับมา ในเวลานั้นเห็นจะเป็นด้วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เห็นว่าพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีได้เสด็จออกไปทอด พระเนตร เห็นการ ที่จัด ตั้งกอง ล้อมวง แล้วกลับเข้าไปข้างในก็คงจะกราบทูลพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อกลับมาถึงพระที่นั่งอนันตสมาคม เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กับกรมหลวงวงศาธิราชสนิทปรึกษากันว่า ควรจะกราบทูลพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงทราบถึงการที่จัดไว้ จึงสั่งพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเข้าไปกราบบังคมทูล ว่าเจ้านายผู้ใหญ่กับเสนาบดีปรึกษากันเห็นว่า พระอาการที่ทรงพระประชวรมากอยู่ ไม่ควรจะประมาทแก่เหตุการณ์ ได้สั่งให้จัดการจุกช่องล้อมวงรักษาพระบรมมหาราชวังให้กวดขันขึ้น และได้ตั้งกองล้อมวงรักษาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ที่พระ

ตำหนักสวนกุหลาบด้วย(๑) เมื่อพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีกราบทูลความนี้ให้ทรงทราบ มีรับสั่งถามว่าได้เห็นผู้คนต้อมวงที่สวนกุหลาบจริงหรือแลมีผู้หลักผู้ใหญ่ใครดูแลการต้อมวงอยู่ที่นั่น เมื่อได้ทรงทราบแล้วจึงดำรัสสั่งให้พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี กลับออกไปทูลกรมหลวงวงศา ฯ และแจ้งแก่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่า การที่จะสืบสนองพระองค์นั้น ขอให้คิดมุ่งหมายเอาแต่ความเรียบร้อยมั่นคงของพระราชอาณาจักร เป็นประมาณ พระองค์ไม่ได้ตั้งพระราชหฤทัยมักใหญ่ใฝ่สูงอย่างไรดอก ผู้ที่จะรับราชสมบัติจะเป็นน้องยาเธอก็ได้ หลานเธอก็ได้ ขอแต่ให้ได้ร่มเย็นเป็นสุขแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระชันษายังทรงพระเยาว์นัก จะทรงบังคับบัญชาราชการบ้านเมืองได้แลหรือ ขอให้คิดกันดูให้ดี เมื่อพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเชิญพระกระแสออกมาทูลกรมหลวงวงศา ฯ และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านทั้งสองนั้นจึงเชิญสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์มาปรึกษาอีกพระองค์หนึ่ง แล้วสั่งให้เข้าไปกราบบังคมทูลว่า ได้ปรึกษาเห็นพร้อมกันว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ สมควรจะรับราชสมบัติสืบสนองพระองค์ ราชการบ้านเมืองจึงจะเรียบร้อยเป็นปรกติ ข้อซึ่งทรงพระปริวิตกว่ายังทรงพระเยาว์นั้น สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ รับจะสนองพระเดชพระคุณช่วยดูแลประคับประคองในส่วนพระองค์มิให้เสื่อมเสียได้ เมื่อพระองค์

---

(๑) ประเพณีการตั้งกองล้อมวงรักษาพระองค์เจ้านายพระองค์ใด ในเวลาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประชวรหนัก เป็นการแสดงว่าเจ้านายพระองค์นั้นจะเป็นผู้รับราชสมบัติ เคยตั้งกองล้อมวงพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่ก่อน

เจ้าหญิงโสมาวดีนำความเข้าไปกราบบังคมทูล ฯ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระปริวิตกว่า พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีจะเชิญกระแสรับสั่งออกไปแจ้งไม่ถูกถ้วนตามพระราชประสงค์ ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๗ ค่ำ จึงดำรัสสั่งให้พระศรีสุนทรโวหาร(๑) เชิญกระแสรับสั่ง พระราชทานให้พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเชิญออกมายังที่ประชุมพระราชวงศ์และเสนาบดี ว่าผู้ซึ่งจะครองราชสมบัติสืบพระบรมราชวงศ์ต่อไปนั้น ให้ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ปรึกษากันเสียก่อนแต่จะเห็นว่าเจ้านายพระองค์ใดจะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอกรมใด พระเจ้าลูกยาเธอกรมใด พระเจ้าหลานเธอกรมใด สมควรจะเป็นผู้ใหญ่ เมื่อพร้อมกันเห็นว่าพระองค์ใดจะปกครองรักษาแผ่นดินได้ ก็ให้ถวายราชสมบัติแก่พระองค์นั้นสืบสนองพระองค์ต่อไป กระแสรับสั่งซึ่งโปรด ฯ ให้เชิญออกไปอ่านในที่ประชุมเสนาบดีนั้น ไม่ปรากฏว่ามีคำที่ประชุมตอบประการใด

ในระหว่างนั้น เห็นจะเป็นด้วยพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระปริวิตกถึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ยิ่งขึ้น ด้วยเมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ประชวรพระอาการมากอยู่นั้น ไม่ได้กราบบังคมทูล ฯ ให้ทรงทราบ เพราะเกรงกันว่า ถ้าพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบ ก็จะทรงพระปริวิตกวุ่นวาย พระ

---

(๑) พระศรีสุนทรโวหาร ฟัก ต้นสกุลสาลักษณ์ เป็นศิษย์ข้าหลวงเดิม เมื่อบวชได้เป็นเปรียญ ๘ ประโยค และเป็นพระราชาคณะที่พระศรีวิสุทธิวงศ์ อยู่วัดบวรนิเวศ แล้วจึงลาสิกขาบทเมื่อในรัชกาลที่ ๓

อาการจะทรุดหนักไปจึงบีดความเสีย ครั้น ณ วันพุธเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ จึงโปรด ฯ ให้พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีถวายปฏิญญาณก่อนแล้ว จึงดำรัสถามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ ซึ่งรับสั่งเรียกว่า "พ่อใหญ่" นั้น สิ้นพระชนม์เสียแล้วหรือยังมีพระชนม์อยู่(๑) ขอให้กราบทูลแต่โดยสัตย์จริง ถ้าสิ้นพระชนม์เสียแล้วก็จะได้หมดห่วง พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีกราบบังคมทูล ฯ ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอนั้น เดิมประชวรไข้ ครั้นไข้ค่อยคลายเกิดพระยอดมีพิษขึ้นที่พระศอพระอาการมากอยู่คราวหนึ่ง แต่เดี๋ยวนี้ค่อยคลายขึ้นแล้ว เป็นความสัตย์จริงดังนั้น มีพระราชดำรัสว่า ถ้าเช่นนั้นให้ไปทูลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ว่าถ้าพระอาการค่อยคลายพอจะมาเฝ้าได้ให้เสด็จมาเสียก่อนวันขึ้น ๑๕ ค่ำ ถ้ารอไปจนถึงวันแรมค่ำ ๑ ก็จะได้แต่ทรงพระบรมศพไม่ทันสั่งเสียอันใด พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเชิญพระกระแสออกมาทูลกรมหลวงวงศา ฯ และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านทั้งสองปรึกษากันเห็นว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระกำลังยังอ่อนนัก ถ้าเชิญเสด็จเข้าไปเฝ้าในเวลานั้น คงจะทรงพระโศกาดูรแรงกล้าน่ากลัวพระโรคจะกลับกำเริบขึ้น เห็นควรจะระวังรักษาอย่าให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ มีภัยอันตรายจะดีกว่า จึงพร้อมกันห้ามเสียไม่ให้ไปทูลให้ทราบพระราชประสงค์ และให้กราบทูลพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระอาการค่อยคลายแล้ว แต่พระกำลังยัง

(๑) ข้าพเจ้าเคยได้ยินพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสเล่าตรงกัน

น้อยนัก เสนาบดีปรึกษากันเห็นว่ายังจะเชิญเสด็จมาเฝ้าไม่ได้

ในวันพุธเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำนั้น จึงมีรับสั่งให้หาพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์[๑] จางวางมหาดเล็ก เข้าไปเฝ้าพร้อมกับพระยาบุรุษ ฯ ตำรัสถามพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ ว่าพระอาการสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ เดี๋ยวนี้เป็นอย่างไรบ้าง พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบบังคมทูลว่าพระอาการค่อยคลายขึ้นแล้ว ตรัสถามต่อไปว่าการแผ่นดินเดี๋ยวนี้จัดกันอย่างไร พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบบังคมทูล ว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้บิดาเห็นว่าอาการที่ทรงพระประชวรมาก ได้ปรึกษากับพระราชวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ เห็นพร้อมกันว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ควรจะรับสิริราชสมบัติสืบสนองพระองค์ต่อไป เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงได้สั่งให้เจ้าพนักงานตั้งกองต้อมวงที่พระตำหนักสวนกุหลาบหลายเวลามาแล้ว มีพระราชดำรัสว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระชันษายังเยาว์ จะทรงบังคับบัญชาราชการแผ่นดินอย่างไรได้ เกรงจะทำการไปไม่ตลอด เจ้านายผู้ใหญ่ที่ทรงพระสติปัญญาก็มีอยู่มาก พระองค์ใดควรจะว่าราชการแผ่นดินได้ จะเลือกพระองค์นั้นก็ควร อย่าให้เกิดเป็นภัยอันตรายแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ซึ่งยังทรงพระเยาว์อยู่ พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบบังคมทูล

---

(๑) พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ (วร) เป็นบุตรเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นเจ้าพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ ที่พระสมุหกลาโหม เวลานั้นธิดาของเจ้าพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ คือ เจ้าคุณพระประยุรวงศ์ เป็นอัครบริจาริกาในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ

ว่า ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ขึ้นครองราชสมบัติ น่ากลัวจะมีเหตุร้ายไปภายหน้า ด้วยคนทั้งหลายตลอดจนชาวนานาประเทศก็นิยมนับถือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถว่าเป็นรัชทายาท แม้สมเด็จพระเจ้านะโปเลียนที่ ๓ เอมปเรอฝรั่งเศส ก็ได้มีพระราชสาส์นทรงยินดี ประทานพระแสงมีคาริกยกย่องพระเกียรติยศเป็นรัชทายาทมาเป็นสำคัญ ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไป การภายหน้าเห็นจะไม่ปรกติเรียบร้อยได้ มีพระราชดำรัสว่าเมื่อเห็นพร้อมกันเช่นนั้นก็ตามใจ แล้วทรงชี้แจงต่อไปถึงครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มิได้มีรับสั่งให้หาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์เข้าไปทรงฝากฝั่งสั่งเสียราชการแผ่นดิน รับสั่งให้หาแต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แต่ยังเป็นจางวางมหาดเล็กเข้าไปทรงสั่ง ครั้นพระองค์ทรงประพฤติตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมิได้มีรับสั่งให้หาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เข้ามาสั่งเสีย ให้พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์เป็นผู้รับสั่ง เมื่อจะขัดขวางอย่างใดก็จงปรึกษากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้เป็นบิดาเถิด ไหน ๆ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ก็ได้เป็นเขย การที่ปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าจะให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ครองราชสมบัติต่อไปนั้น ขอทรงฝากฝั่งให้ช่วยกันทำนุบำรุงให้ดีอย่าให้มีเหตุการณ์เกิดขึ้นได้ การเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ถ้าไม่ระวังให้ดีอาจจะเกิดรบพุ่งฆ่าฟันกัน ต้องระวัง

อย่าให้มีเหตุเช่นพระเสนหามนตรี(๑) ถ้าเกิดเหตุขึ้นเช่นนั้นจะอายเขา พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบบังคมทูล ฯ รับว่าจะไปคิดอ่านกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้บิดาสนองพระเดชพระคุณมิให้เกิดเหตุการณ์ขึ้นได้

ถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลา ๕ โมงเช้า ดำรัสสั่งให้พระยาบุรุษ ฯ ออกไปเชิญเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก เข้าไปเฝ้าถึงข้างที่พระบรรทม มีพระราชดำรัสว่าเห็นจะเสด็จสวรรคตในวันนั้น ท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ทำนุบำรุงประคับประคองกันมา บัดนี้กาละจะถึงพระองค์แล้วขอฝากท่านทั้งหลายในวันนี้ ขอฝากพระราชโอรสธิดา อย่าให้มีภัยอันตราย หรือเบื่นที่กีดขวางในการแผ่นดิน ถ้าจะมีความผิดสิ่งไรเบื่นข้อใหญ่ ขอแต่ชีวิตไว้ให้เบื่นแต่โทษเนรเทศ ขอให้ท่านทั้ง ๓ จงเบื่นที่พึ่งแก่พระราชโอรสธิดาต่อไปด้วยเถิด ท่านทั้ง ๓ เมื่อได้ฟังก็พากันร้องไห้สะอึกสะอื้นอาลัย จึงดำรัสห้ามว่าอย่าร้องไห้ ความตายไม่เบื่นอัศจรรย์อันใด ย่อมมีย่อมเบื่นเหมือน

---

(๑) เหตุเรื่องพระเสนหามนตรีนั้น คือเมื่อเจ้าพระยานคร (น้อยกลาง) ถึงอสัญกรรมในรัชกาลที่ ๔ พระเสนหามนตรี (หนูพร้อม) ผู้เบื่นบุตรใหญ่อายุยังเยาว์ยังไม่ได้บวช มีผู้ซึ่งเบื่นเชื้อวงศ์เจ้าพระยานคร (น้อย) คิดปรารถนาจะเบื่นพระยานครศรีธรรมราชหลายคน แต่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะโปรด ฯ ให้พระเสนหามนตรีเบื่นพระยานคร ฯ จึงยังรอการตั้งพระยานครไว้ ครั้นพระเสนามนตรีมีอายุครบอุปสมบทเข้ามาบวชอยู่วัดพิไชยญาติการาม เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ คืนวันหนึ่งพระเสนหามนตรีไหว้พระอยู่ในกุฏิ มีผู้ร้ายเอาปืนยิงเข้าไปทางช่องฝา บังเอิญปืนลั่นออกเมื่อขณะพระเสนหามนตรีกราบพระ กระสุนปืนข้ามไปจึงไม่ถูก การไต่สวนต่อมาก็ไม่ได้ตัวผู้ร้าย พอพระเสนหามนตรีลาสิกขาบท ก็ทรงตั้งให้เบื่นพระยานคร ฯ พระยานคร (หนูพร้อม) อยู่มาจนชรา ได้เลื่อนเบื่นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีเมื่อในรัชกาลที่ ๕

กันทุกรูปทุกนาม ผิดกันแต่ที่ตายก่อนและตายที่หลัง แต่ก็อยู่ในต้องตาย เหมือนกันทั้งสิ้น บัดนี้เมื่อกาละมาถึงพระองค์เข้าแล้ว จึงได้ลาท่านทั้งหลาย แล้วมีพระราชดำรัสต่อไปว่า มีพระราชประสงค์จะรับสั่งด้วยราชการแผ่นดิน แต่จะทรงสมาทานเบญจศีลเสียก่อน ครั้นทรงสมาทานศีลแล้ว ตรัสภาษาอังกฤษหลายองค์ แล้วจึงมีพระราชดำรัสว่า ที่พูดภาษาอังกฤษนี้เพื่อจะให้ท่านทั้งหลายเห็นว่าสติสัมปชัญญะยังเป็นปรกติ ถึงภาษาอื่นมิใช่ภาษาของตน ก็ยังทรงจำได้ด้วยสติยังดีอยู่ ท่านทั้งปวงจะได้สำคัญในข้อความที่จะสั่งว่ามิได้สั่งโดยฟั่นเฟือน เมื่อตรัสประภาษดังนี้แล้ว จึงมีพระราชดำรัสต่อไป ว่าท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินมาได้อยู่เย็นเป็นสุข ตลอดมาจนถึงเวลาสิ้นพระชนมายุ ถ้าสิ้นพระองค์ล่วงไปแล้ว ขอให้ท่านทั้งปวงจงช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินต่อไปให้เรียบร้อย ให้สมณพราหมณ์อาณาประชาราษฎรได้พึ่งอยู่เย็นเป็นสุขทั่วกัน ขอให้ทูลพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ให้เอาเป็นพระธุระรับฎีกาของราษฎร อันมีทุกข์ร้อน ให้ร้องได้สะดวกเหมือนพระองค์ได้ทรงเป็นพระธุระรับฎีกามาแต่ก่อน (๑) อนึ่งผู้ซึ่ง

---

(๑) ประเพณีราษฎรถวายฎีกามาแต่ก่อน **เป็นที่เข้าใจกันว่า** ถ้าใครมีความทุกข์ร้อนให้เข้าไปตีกลองใบ ๑ ซึ่งแขวนไว้ที่ทิมดาบกรมวัง เมื่อเสียงกลองถึงพระกรรณก็โปรด ฯ ให้ราชบุรุษออกมารับฎีกา เรียกกันว่า "ตีกลองร้องฎีกา" เห็นจะเป็นประเพณีมาแต่โบราณ แต่ตามการที่เป็นจริงไม่ใคร่มีใครกล้าเข้าไปตีกลองร้องฎีกา ถ้ามีทุกข์ร้อนจะถวายฎีกา ก็ถวายในเวลาเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังที่ไหน ๆ นอกพระราชวัง เมื่อในรัชกาลที่ ๓ มิใคร่จะมีเวลาเสด็จไปไหน ราษฎรที่ถูกผู้มีอำนาจกดขี่ข่มเหงจะถวายฎีกาได้ด้วยยาก พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบพฤติการณ์อันนี้มาแต่พระองค์ยังทรงผนวชอยู่ ครั้นเสด็จผ่านพิภพ จึงเอาพระราชหฤทัยใส่ที่จะเสด็จออกพระราชทานโอกาสให้ราษฎรถวายฎีกาได้โดยสะดวกมาตลอดรัชกาล

มหาวิทยาลัย...

จะเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบพระบรมราชวงศ์ไปภายหน้านั้น ให้ปรึกษากันเลือกดูแต่ที่สมควร จะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอก็ตาม พระเจ้าลูกยาเธอหรือพระเจ้าหลานเธอก็ตาม เมื่อปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าพระองค์ใดมีปรีชาสามารถควรจะรักษาแผ่นดินได้ ก็จงยกย่องพระองค์นั้นขึ้นจะได้ทำนุบำรุงแผ่นดิน ให้พระราชวงศานุวงศ์ข้าราชการและอาณาประชาราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขต่อไป อย่าได้หันเหียนเอาตามเห็นว่าจะชอบพระราชหฤทัยเป็นประมาณเลย เอาแต่ความดีความเจริญของบ้านเมืองเป็นประมาณเถิด มีพระราชดำรัสสั่งดังนี้แล้ว ก็มิได้ตรัสสั่งถึงราชการแผ่นดินอีกต่อไป เวลาเย็นวันนั้นได้ทรงพระราชนิพนธ์คำขอขมาและถวายพระสงฆ์โดยภาษาบาลี แล้วทรงพระปริวิตกว่าพระองค์ทรงพระประชวรพระอาการมากถึงเพียงนั้น พระสติสัมปชัญญะจะฟั่นเฟือนไป จึงมีรับสั่งให้หาพระศรีสุนทรโวหารพัก เปรียญ เข้าไปเฝ้าที่ข้างที่พระบรรทม ทรงท่องพระราชนิพนธ์ให้ฟัง แล้วตรัสถามว่ายังทรงภาษาบาลีถูกต้องอยู่หรือประการใด พระศรีสุนทรกราบทูลว่า ยังถูกต้องจะหาวิปลาสแต่แห่งใดนั้นมิได้ จึงมีรับสั่งให้พระศรีสุนทร ฯ เขียนพระราชนิพนธ์นั้น ดังต่อไปนี้

พระราชนิพนธ์ขมาพระสงฆ์

ยคฺเฆ ภนฺเต สงฺโฆ ชานาตุ มยฺหํ ภิกฺขุกาเล ปุนปฺปุนํ เอสา วาจา ภาสิตา ยโตหํ มหาปวารณาย ชาโต กาลํ กุรุมาโน สเจ มหาปวารณาทิวเส พาฬฺหคิลาโน อุโปสถาคาเร

มหาปวารณาสนฺนิปาตํ นีโต ตถารูเปน พเลน สมนฺนาคโต ยถารูเปน พเลน สงฺฆํ เตวาจิกํ ปวาเรตฺวา สงฺฆสฺส สมฺมุขา กาลํ กาเรยฺยํ ตํ สาธุวตสฺส ตํ เม อนุรูปํ อสฺส อิติ เอวรูปิ วาจา ปุนปฺปุนํ ภิกฺขุกาเล ภาสิตา อิทานมฺหิ คหฏฺโฐ กฺยาหํ กาหามิ เตนาหํ อิเม สกฺกาเร วิหารํ ปหินามิ อิเมหิ สกฺ— กาเรหิ มหาปวารณากมฺมํ กโรนฺตํ สงฺฆํ ธมฺมเมว ปูเชมิ อตฺตานํ วิย กตฺวา อยํ มหาปวารณา คุรุวาริกา ยถา มม ชาตทิวโส อาพาโธ เม อภิวฑฺฒติ เอวํ ภายามิ อชฺช กาลํ กเรยฺยํ อาปุจฺฉามหํ ภนฺเต สงฺฆํ จิรปรินิพฺพุตมฺปิ ตํ ภควนฺตํ อภิวาเทมิ อรหนฺตํ สมฺมาสมฺพุทธํ ตสฺส ธมฺมํ นมสฺสามิ อริยญฺจ สงฺฆํ นมามิ ยมหํ รตนตฺตยํ สรณํ คโตมฺหิ

อจฺจโย มํ ภนฺเต อจฺจคฺคมา ยถาพาลํ ยถามุฬฺหํ ยถา-อกุสลํ โยหํ ภนฺเต อิมสฺมึ อตฺตภาเว ตถา ตถา ปมตฺโต อกุสลานิ กมฺมานิ อกาสึ ตสฺส เม ภนฺเต สงฺโฆ อจฺจยํ อจฺจยโต ปฏิคฺคณฺหตุ อายตึ สำวราย

อิทานิ มยา ปญฺจสุ สีเลสุ สำวราธิฏฺฐานํ กตํ ตสฺส มยฺหํ เอวรูโป มนสิกาโร อนุฏฺฐหิยติ สิกฺขิยติ ปญฺจสุ ขนฺ-เธสุ ฉสุ อชฺฌตฺติเกสุ อายตเนสุ ฉสุ พาหิเรสุ อายตเนสุ ฉสุ วิญฺญาเณสุ ฉสุ สมฺผสฺเสสุ ฉสุ ฉทฺวาริเกสุ เวทนาสุ นตฺเถตํ โลกสฺมึ ยํ อุปาทิยมานํ อนวชฺชํ อสฺส ยํ วา ปุริโส อุปาทิยนฺโต อนวชฺชวา อสฺส อนุปาทานํ สิกฺขามิ สพฺเพ

สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ยถาปจฺจยํ ปวตฺตนฺติ เนตํ มม เนโสหมสฺมิ น เม โส อตฺตา อิติ ยํ ยํ มรณํ สตฺตานํ ตํ อนจฺฉริยํ ยโต เยตํ สพฺเพสํ มคฺโค อปฺปมตฺตา โหนฺตุ ภนฺเต อาปุจฺฉามิ วนฺทามิ ยํ เม ปราธํ สพฺพํ เม สงฺโฆ ขมตุ.

อาตุรสฺมีปี เม กาเย จิตฺตํ น เหสฺสตาตุรํ
เอวํ สิกฺขามิ พุทฺธสฺส สาสนานุคตี กรํ.

คำแปลพระราชนิพนธ์ขมาสงฆ์ (๑)

ขอเตือนสงฆ์จงรู้ เมื่อครั้งดิฉันเป็นภิกษุอยู่ ดิฉันได้กล่าววาจานั้นเนืองๆ ว่า เพราะดิฉันได้เกิดแล้วในวันมหาปวารณา เมื่อจะทำกาละ ถ้าในวันมหาปวารณาป่วยหนักลง ภิกษุสงฆ์สามเณรช่วยนำไปยังที่สงฆ์ประชุมทำมหาปวารณาณโรงอุโบสถ ประกอบไปด้วยกำลังเช่นนั้น ด้วยกำลังเช่นใดเล่า ดิฉันจะพึงปวารณากะสงฆ์ถ้วนกำหนดสามคำได้แล้วทำกาละณที่เฉพาะหน้าสงฆ์ ความที่ดิฉันทำได้ดังนี้จะเป็นกรรมดีเทียวหนอ ความทำได้ดังนี้จะเป็นกรรมสมควรแก่ดิฉันเทียวหนอ วาจาเช่นนี้ดิฉันได้กล่าวแล้วเนืองๆ เมื่อครั้งเป็นภิกษุ บัดนี้ดิฉันเป็นคฤหัสถ์เสียแล้วจักทำอะไรได้ เพราะเหตุนี้ดิฉันจึงส่งเครื่องสักการเหล่านี้ไปยัง

---

(๑) คำแปลนี้แปลขึ้นภายหลัง

วิหารบูชาสงฆ์ซึ่งทำปวารณากรรมกับทั้งพระธรรม ด้วยเครื่องสักการเหล่านั้นทำให้เป็นประหนึ่งตน วันมหาปวารณาวันนี้เป็นวันพฤหัสบดี เช่นกับวันดิฉันเกิดเหมือนกัน อาพาธของดิฉันก็เจริญกล้า ดิฉันกลัวอยู่ว่าจะทำกาลเสีย ณ เวลาวันนี้ ดิฉันขอถวายพระสงฆ์ อภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธ แม้ปรินิพพานแล้วนานนมัสการพระธรรม นอบน้อมพระอริยสงฆ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ดิฉันได้ถึงพระรัตนตรัยไรเล่าว่าเป็นสรณที่พึ่ง โทษล่วงเกินได้เป็นไปล่วงดิฉันผู้พาลอย่างไร ผู้หลงอย่างไร ผู้ไม่ฉลาดอย่างไร ดิฉันผู้ใดได้ประมาทไปแล้วด้วยประการนั้นๆ ทำอกุศลกรรมไว้แล้ว ณ อัตตภาพนี้ พระสงฆ์จงรับโทษที่เป็นไปล่วง โดยความเป็นโทษเป็นไปล่วงจริงของดิฉันผู้นั้น เพื่อสำรวมระวังต่อไป

บัดนี้ดิฉันได้ทำความอธิษฐานการสำรวมในศีลห้าแล้ว มนสิการความทำในใจเช่นนี้ดิฉันได้ให้เกิดขึ้นศึกษาอยู่ ในขันธ์ทั้ง ๕ อายตนภายใน ๖ อายตนภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนาที่เป็นไปในหกทวาร ๖ สิ่งใดที่สัตว์มายึดเอามั่นจะพึงเป็นของหาโทษมิได้ อนึ่งบุรุษมายึดมั่นสิ่งไรไว้จะเป็นผู้หาโทษมิได้ สิ่งนั้นไม่มีเลยในโลก ดิฉันมาศึกษาการยึดมั่นอยู่ว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายทั้งปวงใช่ตัวตน ย่อมเป็นไปตามปัจจัย สิ่งนั้นใช่ของเรา ส่วนนั้นไม่เป็นเรา ส่วนนั้นมิใช่ตัวตนของเรา ดังนี้ ความตายใดๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ความตายนั้นไม่น่าอัศจรรย์ เพราะความตายนั้นเป็นธรรมดาของสัตว์ทั้งหลาย ขอพระผู้เป็นเจ้าจงเป็นผู้ไม่ประมาทแล้วเถิด ดิฉันขอ

ตา ดีฉันไหว้ สิ่งใดดีฉันได้ผิดพลั้ง สงฆ์จงอดสิ่งทั้งปวงนั้นแก่ดีฉันเถิด

เมื่อกายของดีฉันแม้กระสับกระส่ายอยู่ จิตของดีฉันจักไม่กระสับกระส่าย

ดีฉันมาทำความไปตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ศึกษาอยู่ด้วยประการดังนี้ ฯ

แล้วโปรด ฯ ให้พระศรีสุนทรโวหาร เชิญพระราชนิพนธ์นี้ไป พร้อมด้วยเครื่องสักการ ไปอ่านในที่ประชุมสงฆ์ มีกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์เป็นประธาน ที่ในพระวิหารหลวงวัดราชประดิษฐ์ เมื่อเวลาค่ำก่อนพระสงฆ์ทำพิธีปวารณา พอถึงเวลา ๔ นาฬิกา พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ จดหมายเหตุทรงพระประชวร ยังมีความข้ออื่นอีกปรากฏอยู่ในท้ายพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ คัดเนื้อความมากล่าวไว้ในที่นี้เฉพาะแต่ข้อความอันเกี่ยวเนื่องด้วยเรื่องพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕

เมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ก็สั่งให้เจ้าพนักงานล้อมวงรักษาพระราชมนเทียรทั้งข้างหน้าข้างใน แล้วสั่งให้นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะถานานุกรม รวม ๒๕ รูป มีกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์เป็นหัวหน้ามานั่งเป็นประธานในที่ประชุมพระราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งประชุมกันอยู่ในพระที่นั่งอนันตสมาคม

พระราชวงศานุวงศ์ซึ่งประทับอยู่ในที่ประชุมเวลานั้น พระเจ้าน้องยาเธอ ๗ พระองค์ คือ ๑ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ๒ กรม

หลวงวงศาธิราชสนิท ๓ กรมหมื่นถาวรวรยศ ๔ กรมหมื่นวรศักดาพิศาล ๕ กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ ๖ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ ๗ สมเด็จเจ้าพ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ ๒ พระองค์[๑] คือ ๑ กรมหมื่นภูมินทรภักดี ๒ กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ ๓ กรมหมื่นภูบดีราชหฤทัย ๔ กรมหมื่นภวนัยนฤเบนทราธิบาล ๕ กรมหมื่นอักษรสารโสภณ ๖ กรมหมื่นเจริญผลพูนสวัสดิ์ พระเจ้าบวรวงศ์เธอ ๓ พระองค์ คือ ๑ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ ๒ กรมหมื่นอนันตการฤทธิ์ ๓ กรมหมื่นสิทธิสุขุมการ นอกจากนี้ พระเจ้าลูกยาเธอที่เป็นชั้นใหญ่ที่ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ ๗ พระองค์ คือ ๑ พระองค์เจ้ากฤษฎาอภินิหาร ๒ พระองค์เจ้าคัคณางคยุคล ๓ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ ๔ พระองค์เจ้าทวัตถวัยดาภา ๕ พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ ๖ พระองค์เจ้าเกษมสันตโสภาคย์ ๗ พระองค์เจ้ากมลาศเดชสรรค์ เจ้านายทั้งปวงนี้เวลาประชุมประทับทางด้านตะวันตก แต่ตรงหน้าพระแท่นเศวตฉัตรเรียงไปข้างด้านเหนือ ข้างด้านเหนือพระสงฆ์นั่ง กรมหมื่นบวรรังษี ฯ ประทับเป็นประธานอยู่ข้างหน้า ส่วนพระสงฆ์ที่มานั่งในที่ประชุมนั้น มีพระราชาคณะ ๒ รูป คือ พระสาสนโสภณ (สา) วัดราชประดิษฐ ๑ พระอมรโมลี (นพ) วัดบุบผาราม ๑ นอกนั้นเป็นถานานุกรมแล

---

(๑) เมื่อในรัชกาลที่ ๔ โปรด ฯ ให้ใช้คำนำพระเจ้าลูกเธอ ในพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พึ่งมาเปลี่ยนเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๓ และใช้คำนำพระนามเจ้านายวังหน้าว่า ราชวรวงศ์ เมื่อในรัชกาลที่ ๖

เปรียญ ล้วนคณะธรรมยุติกาที่มาประชุมฟังพระอาการอยู่ที่วัดราชประดิษฐทุกๆ วัน[๑] สังฆการี ไปนิมนต์จึงได้มาพร้อมกันโดยเร็ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สั่งให้นิมนต์พระราชาคณะฝ่ายมหานิกายด้วย แต่มาไม่ทันประชุม ส่วนขุนนางนั่งด้านตะวันออก จางวางมหาดเล็กอยู่ทางด้านใต้ ขุนนางผู้ใหญ่ที่เข้าประชุมเวลานั้น ข้าราชการฝ่ายพระบรมมหาราชวัง คือ ๑ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่สมุหพระกลาโหม ๒ เจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุณยรัตพันธุ์) ที่สมุหนายก ๓ พระยามหาอำมาตย์ (ฉมัง สนธิรัตน) ๔ พระยาราชภักดี (ช้าง เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ๕ พระยาศรีพิพัฒน (แพ บุนนาค) ๖ พระยาเพชรพิชัย (หนู เกตุทัต) ๗ พระยาสีหราชเดโช (พิณ) ๘ พระยาสีหราชฤทธิไกร (บัว) ๙ พระยาราชวรานุกูล (บุญรอด กัลยณมิตร) ๑๐ พระยาเทพประชุน (ท้วม บุนนาค)[๒] ๑๑ พระยาอภัยรณฤทธิ์ (เฉย ยมาภัย) ๑๒ พระยาอนุชิตชาญชัย (อุ่น) ๑๓ พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ (วร บุนนาค) ๑๔ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (เพ็ง เพ็ญกุล) ๑๕ พระยาศรีเสาวราช (ภู่) ข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายพระบวรราชวัง ๑๖ เจ้าพระยามุขมนตรี (เกต สิงหเสนี) ๑๗ พระยามณเฑียรบาล (บัว) ๑๘ พระยาเสนาภูเบศ (กรับ บุณยรัตพันธุ์) ๑๙ พระยา

---

(๑) ด้วยเป็นสานุศิษย์ของพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะพระองค์ทรงตั้งลัทธิธรรมยุติกานี้เดิมมา.

(๒) คือเจ้าพระยาภานุวงศ์ ท่านว่าตัวท่านก็ได้อยู่ในที่ประชุม แต่ในจดหมายเหตุอาลักษณหาปรากฏชื่อไม่.

ศิริไอศวรรย์ ๒๑ พระยาสุรินทรราชเสนี (ชื่น กัลยาณมิตร)(๑) นอกจากขุนนางผู้ใหญ่ ยังมีเจ้ากรมปลัดกรมตำรวจขัดกระบี่นั่งประจำอยู่ข้างหลังเสนาบดีข้างมุขตะวันออกอีกหลายคน แต่ไม่ได้มีหน้าที่ในการประชุม

พอเวลาเที่ยงคืนที่ประชุมพร้อมแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ลุกขึ้นนั่งคุกเข่าประสานมือ หันหน้าไปทางเจ้านายกล่าวในท่ามกลางประชุมว่า ด้วยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเมื่อเวลายาม ๑ บัดนี้แผ่นดินว่างอยู่ การสืบพระบรมราชสันตติวงศ์ตามราชประเพณีเคยมีมาแต่ก่อนนั้น เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะเสด็จสวรรคต ได้ทรงมอบราชสมบัติพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล คือพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะสวรรคต ไม่ได้ทรงสั่งมอบราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์ใด ด้วยอาการพระโรคตัดตรัสสั่งไม่ได้ เสนาบดีจึงพร้อมกันถวายราชบัติแก่พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จสวรรคต มีรับสั่งคืนราชสมบัติแก่เสนาบดีตาม แต่จะ ปรึกษากันให้เจ้านายพระองค์ใดเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีปรึกษากันถวายราชสมบัติแด่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

---

(๑) เสนาบดีที่มีตัวอยู่แต่มิได้ปรากฏว่าได้อยู่ในที่ประชุม ๓ คน คือ เจ้าพระยายมราช (แก้ว สิงหเสนี) เห็นจะป่วย เจ้าพระยาธรรมา (บุญศรี ตันสกุล บุรณศิริ) เจ้าพระยาพลเทพ (หลง) ชราทุพลภาพทั้ง ๒ คน.

ในครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรอยู่ได้มีรับสั่งให้หากรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาภูธราภัยเข้าไปเฝ้า พระราชทานพระบรมราชานุญาตไว้ว่าผู้ที่จะดำรงรักษาแผ่นดินต่อไปนั้น ให้พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการปรึกษาหารือ สุดแต่จะเห็นพร้อมกันว่าพระราชวงศ์พระองค์ใด จะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ หรือพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานเธอซึ่งทรงพระสติปัญญารอบรู้สรรพสิ่งทั้งปวงสมควรจะปกป้องสมณะพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรได้ ก็ให้ยกพระราชวงศ์พระองค์นั้นขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์มิได้ทรงรังเกียจ บัดนี้ท่านทั้งหลายทั้งปวงบรรดาอยู่ในที่ประชุมนี้ จะเห็นว่าเจ้านายพระองค์ใดสมควรจะเป็นที่พึ่งแก่พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการและอาณาประชาราษฎรดังยุคเข็ญใจก็ให้ว่าขึ้นในท่ามกลางประชุมนี้ อย่าได้มีความหวาดหวั่นเกรงขาม.

ขณะนั้นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร ซึ่งมีพระชนมายุยิ่งกว่าพระราชวงศานุวงศ์ทั้งปวง จึงเสด็จลุกคุกพระชงฆ์หันพระพักตร์ไปทางข้างตะวันออกประสานพระหัตถ์ทรงชูขึ้นในท่ามกลางประชุมว่า พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระเดชพระคุณได้ทรงทำนุบำรุงเลี้ยงพระบรมวงศานุวงศ์ และมุขมนตรีผู้ใหญ่ ผู้น้อย ทั้งปวงมาเป็นอันมาก พระคุณเหลือล้น ไม่มีสิ่งใดจะทดแทนให้ถึงพระคุณได้ ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ซึ่งเป็นพระราชโอรส พระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินเหมือนหนึ่งได้ทดแทนพระคุณพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

เมื่อกรมหลวงเทเวศร์ ฯ ตรัสดังนี้แล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงถามที่ประชุมเรียงพระองค์เจ้านายและเรียงตัวข้าราชการผู้ใหญ่ แต่ส่วนพระถามเฉพาะกรมหมื่นบวรรังษี ฯ พระองค์เดียว ถามตั้งแต่กรมหลวงวงศา ฯ เป็นต้นมา ทุกพระองค์ทุกท่านประสานพระหัตถ์และประสานมือยกขึ้นรับว่า "สมควร" เมื่อเห็นชอบพร้อมกันแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงอาราธนาพระสงฆ์สวดชยันโตและถวายอดิเรก. (๑)

เมื่อประชุมเห็นพร้อมกันว่า ควรถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ แล้วเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงกล่าวถามต่อไปในที่ประชุมว่า เมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรอยู่นั้น ท่านได้กราบบังคมทูล ฯ ให้ทรงทราบว่าปรึกษากันจะถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่าทรงพระวิตกอยู่ด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระชันษายังทรงพระเยาว์ จะไม่ทรงสามารถว่าราชการแผ่นดินให้ร่มเย็นเป็นสุขแก่พระราชวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาท สมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรได้ดังสมควร พระกระแสที่ทรงพระปริวิตกเช่นนี้ จะคิดอ่านกันอย่างไร.

---

(๑) ธรรมเนียมถวายอดิเรกนั้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงบัญญัติไว้ว่าควรจะถวายต่อเมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้ราชาภิเษกแล้ว ยังเป็นประเพณีมาจนทุกวันนี้ การที่ถวายอดิเรกในที่ประชุมครั้งนั้น เห็นจะเป็นด้วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่ทราบพระราชนิยม และกรมหมื่นบวรรังษี ฯ ก็ไม่กล้าทรงทัดทาน.

กรมหลวงเทเวศร์ ฯ ตรัสว่า ขอให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าราชการแผ่นดินไปกว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ จะทรงผนวชพระ (๑) เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ถามความข้อนี้แก่ที่ประชุม ก็ให้อนุมัติเห็นสมควรพร้อมกัน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงว่าส่วนตัวท่านเองนั้น จะรับสนองพระเดชพระคุณโดยเต็มสติปัญญา แต่ในเรื่องการพระราชพิธีต่าง ๆ ท่านไม่สู้เข้าใจขอให้เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ช่วยในส่วนการพระราชนิเวศด้วยอีกพระองค์หนึ่ง ที่ประชุมก็อนุมัติเห็นชอบด้วย.

เมื่อเสร็จการปรึกษาตอนถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงกล่าวขึ้นอีกว่า แผ่นดินที่ล่วงแล้วแต่ก่อน ๆ มา มีพระมหากษัตริย์แล้วก็ต้องมีมหาอุปราชฝ่ายหน้าเป็นเยี่ยงอย่างมาทุก ๆ แผ่นดิน ครั้งนี้ที่ประชุมจะเห็นควรมีพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าด้วยหรือไม่.

กรมหลวงเทเวศร์ วชิรินทรเสด็จลุกคุกพระชงฆ์ประสานพระหัตถ์ตรัสขึ้นอีกว่า พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระเดชพระคุณมาแก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทเป็นอันมาก ควรจะคิดถึงพระเดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ยกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญพระโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถาน

---

(๑) คือเมื่อพระชันษาครบ ๒๐ ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ เป็นเวลาที่จะต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอยู่ ๕ ปี.

มงคล สนองพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จ พระปิ่นเกล้าเจ้า อยู่หัว กรมหมื่นบวรวิชัยชาญก็ทรงชำนิชำนาญการต่าง ๆ ซึ่งได้ทรงศึกษามาตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จ พระปิ่นเกล้า เจ้า อยู่หัว จะได้ทรงปกครองพวกข้าไทยฝ่ายพระราชวังบวร และคงจะเป็นความ ยินดี ของพวกวังหน้าด้วย.

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ถามที่ประชุมเรียงไปดังแต่ก่อน โดยมากรับว่า "สมควร" หรือให้อนุมัติโดยอาการไม่คัดค้าน แต่กรมขุนวรจักร ฯ ตรัสขึ้นว่า "ผู้ที่จะเป็นตำแหน่งพระราชโองการมีอยู่แล้ว ตำแหน่งพระมหาอุปราชควรแต่พระราชโองการจะทรงตั้ง เห็นมิใช่กิจของที่ประชุมที่จะเลือกพระมหาอุปราช" เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ซักไซ้กรมขุนวรจักร ฯ ว่าเหตุใดจึงขัดขวาง กรมขุนวรจักร ฯ ทรงชี้แจงต่อไปว่า เห็นราชประเพณีเคยมีมาแต่ก่อนอย่างนั้น ครั้งรัชกาลที่ ๑ เมื่อพระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จ ปราบดาภิเษกก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวรสถาน มงคล รัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวร ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงตั้งกรมหมื่นศักดิพลเสพย์เป็นกรมพระราชวังบวร มาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงตั้ง สมเด็จพระอนุชาธิราชเป็น พระบาท สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นเคยทรงตั้งมาทุกรัชกาลจึงเห็นว่า มิใช่หน้าที่ของที่ประชุมจะเลือกพระมหาอุปราช เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ขัดเคือง

ว่ากล่าวกรมขุนวรจักร ฯ ต่าง ๆ ตลอดที่สุดทูลถามว่า "ที่ไม่ยอมนั้นอยากจะเป็นเองหรือ" กรมขุนวรจักร ฯ จึงตอบว่า "ถ้าจะให้ยอมก็ต้องยอม" การก็เป็นตกลง เป็นอันที่ประชุมเห็นสมควรที่กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ จะเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงอาราธนาให้พระสงฆ์สวดชยันโตแต่อดิเรกอีกครั้งหนึ่ง. (๑)

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กล่าวในที่ประชุมต่อไปว่า สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ ทรงพระปรีชาสามารถรอบรู้ราชการแผ่นดิน ด้วยได้เคยทำราชการในตำแหน่งกรมวังมาช้านานถึง ๒ แผ่นดิน ขอให้สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ดำเร็จราชการพระคลังมหาสมบัติแต่พระคลังต่าง ๆ แต่ดำเร็จราชการในสถาน

---

(๑) เรื่องตอนประชุมถวายราชสมบัติที่กล่าวมานี้ ได้ทูลถามกรมหมื่นราชศักดิสโมสรท่านตรัสเล่าให้ฟัง ด้วยเวลานั้นท่านทรงผนวชเป็นสามเณรได้ประทับอยู่ในที่ประชุม ทรงจำความที่กล่าวกันในที่ประชุมถ้วนถี่ละเอียดกว่าจดหมายเหตุที่เจ้าพระยาทิพากรวงศและเจ้าพระยามหินทรได้จดไว้ เนื้อความก็ไม่เคลื่อนคลาดกัน ความในจดหมายเหตุของเจ้าพระยาทิพากรวงศ และเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงกล่าวถึงการเลือกกรมพระราชวังบวร ฯ แต่ตอนปลาย ว่าที่ประชุมยอมพร้อมกัน เห็นจะเป็นเพราะแต่งหนังสือนั้นในเวลาผู้ซึ่งเกี่ยวข้องยังอยู่จึงไม่กล้ากล่าวถึงการที่มีผู้คัดค้าน แต่ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ทั้งเจ้านายและขุนนางผู้อยู่ในที่ประชุมนั้น ท่านเล่าเป็นอย่างที่กล่าวมานี้ ทราบด้วยกันโดยมาก ต่อมาได้ฟังเจ้าพระยาภาณุวงศ์ ฯ เล่าเมื่อก่อนจะอสัญกรรมไม่ช้านักอีกครั้งหนึ่ง ว่าการเลือกกรมพระราชวังบวร ฯ ครั้งนั้น ถ้อยคำที่กรมหลวงเทเวศร์ ฯ ตรัส เจ้าพระยาศรีสุริยวงศจดถวาย ให้เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (พุ่ม) แต่ยังเป็นขุนสมุทโคจรนั่งเขียนที่พระทวารเมื่อก่อนเวลาประชุม และในเมื่อปรึกษากันนั้น ในข้อจะถวายราชสมบัติแด่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ยินยอมพร้อมกันด้วยความยินดีจริง แต่เมื่อเลือกพระมหาอุปราช ท่านสังเกตดูผู้ที่อยู่ในที่ประชุมไม่เห็นชอบโดยมาก ที่ยอมเป็นด้วยกลัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เท่านั้น.

ราชกิจเป็นผู้อุปถัมภ์ในส่วนพระองค์พระเจ้าแผ่นดินด้วย ที่ประชุมก็เห็นชอบพร้อมกัน เป็นเสร็จการประชุมเวลาราว ๗ ทุ่มเศษ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงให้อาลักษณจดคำปรึกษา แล้วนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายแด่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ ดังนี้ (๑)

"ศรีศยุภมัศดุ พระพุทธศักราชอดีตกาล ชมัยสหัสสสังวัจฉรจตุสตาธฤก เอกาทศสังวัจฉรปัตยุบันกาล มังกรสังวัจฉรอัสยุชมาสศุกรปักษ์ บรรณสิยดฤถีคุรุวาร บริเฉทกาลอุกฤษฐ เวลา ๔ ทุ่มทุติยบาท

กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ พระราชาคณะ พระวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยปรึกษาพร้อมกัน กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ พระสาสนโสภณ พระอมรโมลี พระราชาคณะคามวาสีและอรัญวาสีกับพระครูถานานุกรมเปรียญทั้งปวงข้างฝ่ายพุทธจักร และฝ่ายข้างพระราชอาณาจักร กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท กรมหมื่นถาวรวรยศ กรมหมื่นวรศักดาพิศาล กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ กรมหมื่นภูมินทรภักดี กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ กรมหมื่นภูบดีราชหฤทัย กรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทราธิบาล กรมหมื่นอักษรสารโสภณ กรมหมื่นเจริญผลพูนสวัสดิ์ กรมหมื่นอนันตการฤทธิ์ กรมหมื่นสิทธิสุขุมการ พระวงศานุวงศ์ผู้น้อยที่ยังไม่ได้รับกรม กับข้าทูล

---

(๑) คำปรึกษานี้ได้มาแต่กรมราชเลขาธิการ และการที่เขียนคำปรึกษาขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายเช่นนี้ ทำตามเยี่ยงอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔.

ละออง ฯ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ท่านเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก พระยามหาอำมาตย์ พระยาราชภักดี พระยาศรีพิพัฒน พระยาเพชรพิชัย พระยาสีหราชเดโช พระยาสีหราชฤทธิไกร พระยาราชวรานุกูล (พระยาเทพประชุน) พระยาอภัยรณฤทธิ์ พระยาอนุชิตชาญชัย พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ พระยาศรีเสาวราช ท่านเจ้าพระยามุขมนตรี พระยามณเฑียรบาล พระยาเสนาภูเบศร์ พระยาศิริไอศวรรย์ พระยาสุรินทรราชเสนี และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารและพลเรือน ทั้งพระพุทธจักรและพระราชอาณาจักร ประชุมในพระที่นั่งอนันตสมาคมปรึกษาพร้อมกันว่า พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสู่สวรรคตแล้ว และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ทรงกอปด้วยพระวัยวุฒิปรีชาญาณสุรภาพ และทรงพระสติปัญญาพระเมตตามหาบรมอันประเสริฐ สามารถเบื้นบรมศาสนูปถัมภกพระพุทธศาสนา สมควรที่จะดำรงราชสมบัติปกป้องพระมหานครขอบขัณฑเสมา สมณ พราหมณา ประชาราษฎรให้ อยู่เย็นเป็นสุขได้ด้วยพระบุญฤทธิมหาบารมีอันล้ำสมมา หาผู้จะเสมอมิได้ จึงกราบทูลอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ขึ้นผ่านพิภพมไหศวรรยาธิบัติ ถวัลยราชประเพณีสืบศรีสุริยสันตติวงศ์ ดำรงพิภพมณฑล สกลกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร มหินทรายุธยา มหาดิลกภพนพรัตนราศี มหานครบวรราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศม์มหาสถาน อันอำพลด้วยสามนตประเทศนานา

มหาไพบูลยพิศาลราชเจ้า สืบมาอาณาเขตมนฑล ทั้งปวงโดย บุรพประเพณี พระมหากษัตราธิราชเจ้าสืบ ๆ มา"

ในกลางคืนวันนั้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สั่งให้ตั้งกองล้อมวงที่วังใหม่เหนือพระราชวังบวร ฯ อันเป็นที่ประทับกรมหมื่นบวรวิชัยชาญอีกแห่งหนึ่ง(๑) และสั่งให้เชิญเสด็จพระองค์เจ้าเณรคัณางคยุคล กับพระองค์เจ้าเณรทวัณวัลยลาภลาผนวช เพื่อจะได้ประคองพระโกษฐพระบรมศพในกระบวนแห่เมื่อวันรุ่งขึ้น (๒)

ณ วันศุกร์ เดือน ๑๑ แรมค่ำ ๓ เจ้าพนักงานจัดเตรียมการสรงสการพระบรมศพ และเตรียมกระบวนแห่และที่ประดิษฐานพระบรมศพพร้อมเสร็จ พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยประชุมพร้อมกัน ณ พระที่นั่งอนันตสมาคมแต่เวลาเช้า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงให้พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ ไปเชิญสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเจ้าฟ้าฯ กรมขุนพินิต

---

(๑) วังใหม่ที่กล่าวนี้อยู่ริมคลองโรงไหมฝั่งเหนือตรงที่สร้างโรงพยาบาลทหารบกบัดนี้

(๒) พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจำนงจะให้พระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กับเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ประคองโกษฐพระบรมศพ ได้ตำรัสสั่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถแต่วันแรกทรงพระประชวร ผู้อื่นหาได้ทราบพระราชประสงค์ไม่ แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฯ มาประชวรเสียด้วยตลอดมา การเรื่องนี้จึงมิได้เป็นไปตามพระราชประสงค์ ในเวลานั้นพระเจ้าลูกยาเธอที่โสกันต์แล้วทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ทั้ง ๗ พระองค์ ที่เลือก๒พระองค์นั้น เพราะพระองค์เจ้าคัณางคยุคล คือกรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นหลานเลี้ยงของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม พระองค์เจ้าทวัณวัลยลาภ คือกรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ เป็นหลานตัวเจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก

ประชานาถที่พระดำหนักสวนกุหลาบ[๑] ในเวลานั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ กำลังยังอ่อนเพลียมากด้วยทรงพระประชวรมากว่าเดือน และซ้ำประสบทรงโศกศัลย์แรงกล้าไม่สามารถจะทรงพระราชดำเนินได้ ต้องเชิญเสด็จทรงพระเกี้ยวหามขึ้นไปจนในพระที่นั่งภานุมาศจำรูญที่ตั้งพระบรมศพ พอทอดพระเนตรเห็นพระบรมศพสมเด็จพระบรมชนกนาถ ได้แต่ยกพระหัตถ์ขึ้นถวายบังคมเท่านั้นแล้วก็ทรงสลบลงแน่ไป เจ้านายผู้ใหญ่ซึ่งเสด็จอยู่ที่นั่นกับหมอที่ตามเสด็จกำกับเข้าไป ช่วยกันแก้ไขพอฟื้นคืนได้สมประดีแต่พระกำลังยังอ่อนนักไม่สามารถจะเคลื่อนพระองค์จากเกี้ยวได้ จึงมีรับสั่งขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ถวายน้ำสรงทรงเครื่องพระบรมศพแทนพระองค์ เจ้านายผู้ใหญ่เห็นว่าจะให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ที่นั่นต่อไป เกรงพระอาการประชวรจะกลับกำเริบขึ้น จึงสั่งให้เชิญเสด็จมายังพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งได้จัดห้องในพระฉากข้างด้านตะวันออกไว้เป็นที่ประทับ ระหว่างเวลากว่าจะได้ทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมนเทียร[๒] ทางโน้นเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์สรงน้ำทรงเครื่องพระบรมศพแล้ว

---

(๑) การที่ให้พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ไปเชิญเสด็จนั้น ทำตามแบบอย่างครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จผ่านภิภพ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์เวลานั้นเป็นเจ้าพระยาพระคลัง หัวหน้าข้าราชการทั้งปวง ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ซึ่งเป็นบุตร เวลานั้นเป็นจมื่นราชามาตย์ ไปเชิญเสด็จที่วัดบวรนิเวศ

(๒) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาล ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เวลาก่อนทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ก็ประทับที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเหมือนกัน แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ เวลาระหว่างเฉลิมพระราชมนเทียรถึงเดือนครึ่ง จึงปลูกพลับพลาถวายเป็นที่ประทับที่โรงแสงใน เพื่อให้ทรงสำราญกว่าประทับพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย.

เชิญดวงพระองค์เงินแห่พระบรมศพเป็นกระบวรมา ออกประตูสนามราชกิจ เชิญพระโกษฐขึ้นตั้งบนพระยานุมาศสามลำคาน ประกอบพระโกษฐทองใหญ่ มีพระมหาเศวตฉัตรกั้น แห่กระบวรใหญ่ไปยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เชิญพระโกษฐพระบรมศพขึ้นประดิษฐานเหนือแว่นฟ้าทองคำ ในมหาปราสาทด้านตะวันตกตั้งเครื่องสูง เครื่องราชูปโภค ตั้งเตียงพระสงฆ์สวดอภิธรรม ๒ เตียง และมีนางร้องไห้มีเครื่องประโคมตามอย่างพระบรมศพแต่ก่อน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จไปถวายบังคมพระบรมศพ และบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระเดชพระคุณด้วยประการต่าง ๆ ทุกวันมา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสมภพในรัชกาลที่ ๑ เมื่อณวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีชวด ตรงกับ วันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๕๗

เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เมื่อณวันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ค่ำ ๑ ปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๔

เสด็จสวรรคตเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ พระชนมายุ ๖๕ ปี

มิตรแท้

—

คบใครคิดกอบเกื้อ อุปการ เขาเอย
ร่วมทุกข์สุขสำราญ ร่วมเศร้า
แนะนำและทัดทาน เตือนสติ
รักใคร่เป็นนิจเผ้า ใฝ่ให้สหายเจริญ

โคลงนี้ ได้แก่กัลยาณมิตร มิตรดี มิตรแท้ ๔ จำพวก คือ

๑ มิตรมีอุปการะ ได้แก่มิตรที่ช่วยบ้องกันอันตรายอันจะมีแก่เพื่อนตลอดถึงทรัพย์สมบัติ บุตรภรรยาของเพื่อนในเวลาที่เพื่อนเผลอเรอ และเวลาที่เพื่อนไม่อยู่ มีที่ไปก็ช่วยระวังรักษาทรัพย์สมบัติให้ และเป็นที่พึ่งในเวลาเพื่อนมีภัย เมื่อเพื่อนขัดสนด้วยเงินทองก็อุดหนุนจุนเจือ หรือเมื่อเวลาเพื่อนออกปากขอยืมก็ให้ด้วยความเต็มใจ หรือให้เกินกว่าจำนวนที่เพื่อนขอยืม

๒ มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ ได้แก่มิตรที่ไม่ปิดบังความลับของตนแก่เพื่อน มีความไว้วางใจแสดงให้เห็นว่าตนกับเพื่อนเท่ากับตน ๆ เดียวกัน มีสุขทุกข์เนื่องกัน ปิดบังความลับของเพื่อน ไม่พูดไม่เล่ากับใคร ๆ ด้วยเกรงว่าเพื่อนจะเสียประโยชน์ หรือได้รับโทษและทุกข์

เพราะการเปิดเผยความลับนั้น เมื่อยามเพื่อนถึงความวิบัติหรือได้ทุกข์ยาก ก็ไม่ทอดทิ้ง พยายามช่วยเหลือจนเต็มความสามารถ เมื่อถึงคราวจำเป็นแม้ชีวิตก็อาจสละแทนได้โดยตั้งใจร่วมสุขร่วมทุกข์จริง ๆ

๓ มิตรแนะนำประโยชน์ ได้แก่มิตรที่คอยตักเตือนห้ามปรามไม่ให้ทำความชั่วต่าง ๆ แนะนำให้ทำแต่ความดีและสิ่งที่เป็นประโยชน์ แนะนำในสิ่งที่ไม่รู้ไม่เข้าใจให้รู้ให้เข้าใจให้ได้ยินได้ฟังสิ่งที่ไม่เคยได้ยินได้ฟัง สั่งสอนให้รู้ว่าสิ่งนี้เป็นทางอบาย เป็นทางแห่งความฉิบหาย เป็นทางแห่งทุคติไม่ควรประพฤติ สิ่งนี้เป็นทางแห่งความเจริญ เป็นทางแห่งสุคติควรประพฤติ

๔ มิตรมีความรักใคร่ ได้แก่มิตรที่มีความทุกข์ร้อนด้วยในเวลาเพื่อนได้รับความทุกข์ เมื่อเวลาเพื่อนได้รับความสุขก็ดีอกดีใจประหนึ่งว่าความสุขนั้นได้มีแก่ตน เมื่อมีใครติเตียนดูหมิ่นดูถูกเพื่อนก็เจ็บร้อนแทน โต้เถียงทัดทานประหนึ่งตนได้รับความติเตียนดูหมิ่นดูถูกเองฉะนั้น เมื่อมีใครยกยอสรรเสริญ เพื่อนก็พลอยเออออรับรองว่าถูกว่าจริง และส่งเสริมความดีความชอบของเพื่อน

มิตร ๔ จำพวกดังบรรยายมานี้ เป็นกัลยาณมิตร มิตรแท้เป็นมิตรที่ควรคบหาสมาคม

ความประพฤติย่อมเป็นสิ่งสำคัญสำหรับคนเรา คนที่ปราศจากความประพฤติดีเสียแล้ว ถึงจะมีศิลปวิทยาความรู้มากมายสักปานใดก็ยากนักที่จะหวังความเจริญได้ เพียงแต่จะรักษาตัวให้รอดก็แสนยาก แม้จะเป็นผู้ดีมีตระกูลบริบูรณ์ด้วยยศบรรดาศักดิ์ทรัพย์สมบัติ ก็ยาก

ที่จะรักษาให้ดำรงอยู่ มีแต่จะเสื่อมทรามลงไปเป็นลำดับ คนที่มีศีลปวิทยาความรู้และมีความประพฤติดีกำกับอยู่ด้วย หากจะเป็นผู้ไร้ศฤงคารศักดิทรัพย์สมบัติก็อาจมียศบรรดาศักดิทรัพย์สมบัติได้ แล้วแต่กิจที่คนประกอบอันเป็นเหตุให้ได้ยศบรรดาศักดิทรัพย์สมบัตินั้น ๆ ถ้ายิ่งเป็นผู้ที่มีตระกูลและบริบูรณ์ด้วยยศบรรดาศักดิทรัพย์สมบัติอยู่แล้ว ก็มีแต่จะเจริญยิ่งขึ้นไปเป็นลำดับ ฉะนั้นความประพฤติดีจึงเป็นสิ่งสำคัญจำเป็นที่คนทุกชั้นทุกชาติทุกภาษาจะต้องสนใจเล่าเรียนศึกษาแบบแผนแนวแห่งความประพฤติดีให้รู้ให้เข้าใจเพื่อเป็นเครื่องชี้มรรคา ให้ประกอบศีลปวิทยาและประพฤติในทางที่ถูกที่ชอบ และประครองกิจที่คนประกอบไม่ให้เขวไปในทางที่ผิดอันจะพาให้เสียผล ผู้ที่ไม่สนใจเล่าเรียนศึกษาแบบแผนแนวแห่งความประพฤติให้รู้ว่าอย่างไรผิดอย่างไรถูก ก็ยากนักที่จะประพฤติตนให้ดีได้ และยากนักที่จะประกอบกิจให้ถูกต้องเสมอไปได้ เปรียบดังช่างไม้และผู้เขียนหนังสือที่ปราศจากเส้นบรรทัดฉะนั้น แม้จะประกอบกิจการถูกต้องแต่ถ้าความประพฤติเสียหาย ก็อาจเสียหายไปถึงกิจการที่คนประกอบนั้นได้ การที่คนเราจะรู้แบบแผนแนวแห่งความประพฤติ หรือจะประพฤติตนให้ดีได้ก็อาศัยการคบมิตรนั่นเอง

มิตรดีที่เรียกกัลยาณมิตร ดังกล่าวมาข้างต้นนั้นย่อมจะแนะนำสั่งสอน ให้เกิดปัญญาความรู้ความฉลาด ให้รู้จักสิ่งที่ควรประพฤติและไม่ควรประพฤติ ให้อบรู้ในศีลปวิทยาต่าง ๆ อันเป็นเหตุให้คนประพฤติดีและถูกต้อง อันจะนำผลคือความสุขความเจริญมาให้ ณ ภพนี้ภพหน้า มิตรชั่วที่เรียกว่าปาปมิตรนั้น ใครคบเข้านอกจากไม่

ได้ปัญญาความรู้ความฉลาด รู้จักสิ่งที่ควรประพฤติและไม่ควรประพฤติ มิหนำซ้ำมิตรที่ชั่วยังจะชักนำให้ตนเป็นคนชั่วและประพฤติชั่วไปด้วย อันเป็นเหตุให้ได้รับความทุกข์โทษภัยต่าง ๆ และเสื่อมจากประโยชน์ภพนี้ภพหน้า คนเราเมื่อคบคนชนิดใดเป็นมิตร ย่อมเป็นคนชนิดนั้นบ้าง คือคนชั่วย่อมเป็นคนชั่วบ้าง คบคนดีย่อมเป็นคนดีบ้าง ดังภาษิตว่า คบพาล ๆ พาไปหาผิด คบบัณฑิต ๆ พาไปหาผล ผู้ที่คบคนชั่วแม้จะยังไม่ทันเป็นคนชั่วไปตามเขา ก็ยังได้รับความติเตียนว่าเป็นพวกคนชั่ว เป็นที่รังเกียจไม่เป็นที่คบหาสมาคมของวิญญูชนและคนที่ดีทั้งหลาย ผู้ที่คบคนดีแม้จะไม่เป็นคนดีไปได้เหมือน ก็ยังได้รับความสรรเสริญว่าเป็นพวกของคนดี เป็นที่นิยมนับถือและเป็นที่คบค้าสมาคมของวิญญูชน และคนที่ดีทั้งหลาย ผู้ที่คบคนดีเป็นมิตรย่อมมีความเจริญฝ่ายเดียว ความตามกความเสื่อมไม่มี ผู้ที่คบคนชั่วเป็นมิตร มีแต่ความตามกความเสื่อมฝ่ายเดียว หาความเจริญมิได้ โบราณท่านจึงกล่าวว่า คบคนดีมีศีลแก่ตัว คบคนชั่วพาให้ปราชัย

ดังนี้ กัลยาณมิตร จึงเป็นมิตรที่ควรคบหาสมาคม แต่ผู้ที่จะคบกัลยาณมิตรได้นั้น ตนก็ต้องประพฤติตนและอัธยาศัยใจคอให้เป็นมิตรที่ดีด้วย ไม่เช่นนั้นก็คบกัลยาณมิตรไม่ได้ หรือคบได้ก็จะไม่ยืด เพราะผู้ที่เป็นกัลยาณมิตรเขาก็เลือกคนคบเหมือนกัน เมื่อเขาเห็นว่าผู้ใดมีความประพฤติไม่สมควรและเอารัดเอาเปรียบ หรือเห็นแต่ประโยชน์ตนฝ่ายเดียว เขาก็จะไม่คบเสียเลย หรือเมื่อคบแล้วเขาก็จะเกิดความรังเกียจเลิกคบกัน เพราะคนเราที่จะคบกันได้ย่อมต้องมีความประพฤติเสมอ

กันหรือคล้ายกัน ถ้ามีความประพฤติไม่เสมอกันหรือไม่คล้ายกันแล้ว มักคบกันไม่ได้ ดังภาษิตมีว่า คนพาลชอบคบคนพาล สัปปุรุษชอบคบสัปปุรุษด้วยกัน

ผู้ที่ได้กัลยาณมิตร เป็นมิตรเป็นสหายแล้ว ควรประพฤติตนให้มีอัชยาศัยอาจิารอบอุดหนุนเจือจาน กล่าววาจาไพเราะอ่อนหวาน สมานสามัคคีไว้ ประพฤติแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ ประพฤติตนให้เสมอต้นเสมอปลาย เมื่อได้มียศบรรดาศักดิ์ทรัพย์สมบัติก็อย่าเย่อหยิ่งจองหองดูถูกดูหมิ่นเพื่อน จึงจะรักใคร่คบได้กันยั่งยืน เมื่อคบหาสมาคมกับกัลยาณมิตรยั่งยืนแล้วจักไม่มีความเสื่อม จักมีแต่ความเจริญฝ่ายเดียว ดังพุทธภาษิตว่า

อเสวนา จ พาลานำ ปณฺฑิตานญฺจ เสวนา
ปูชา จ ปูชนียานำ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมำ

ความไม่คบคนพาลเป็นมิตรเป็นสหายหนึ่ง ความคบบัณฑิตเป็นมิตรเป็นสหายหนึ่ง การบูชาบุคคลหรือวัตถุควรบูชาหนึ่ง ตามอย่างนี้ เป็นมงคลเหตุให้บรรลุผลคือความสุข ความเจริญทั้งภพนี้ภพหน้าฉะนี้แล ฯ

มิตรเทียม

—

คบใครคิดแต่ได้ ฝ่ายตน
พูดพล่อยเพื่อนยากจน ไปเอ้อ
หน้าพลับลับหลังผล ตะโกฝาด
มีแต่จะเชิญเชื้อ ชักให้ฉิบหาย

โคลงนี้ได้แก่มิตรปฏิรูป ๔ จำพวก

๑. **คนปอกลอก** คือคนที่คิดเอาแต่ได้ฝ่ายเดียว ยอมเสียให้น้อยแต่คิดเอาให้ได้มาก หากจะช่วยเพื่อนก็ช่วยเพื่อประโยชน์ตน และเพราะจำเป็นต้องช่วย คบกับใครเป็นต้องคิดเอาเปรียบเสมอ

๒. **คนดีแต่พูด** คือคนที่พูดแต่สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ รับช่วยเพื่อนแต่ปาก โดยไม่คิดที่จะช่วยจริงจัง มักเก็บเอาของล่วงแล้วบ้าง ยังไม่ถึงบ้างมาปราศรัย ในคราวเพื่อนได้รับความทุกข์ยาก จะขอพึ่งบ้างก็พูดถากไถดบิดเบือนเสียต่าง ๆ นา ๆ

๓. **คนหัวประจบ** คือคนที่คอยตามเพื่อน โดยหวังประโยชน์ส่วนตัว เพื่อนจะทำชั่วก็เออออด้วย แทนที่จะตักเตือนกลับซ้ำส่งเสริมคุ้ยเขี่ยเสกสรรความดีของเพื่อนชมเชยต่อหน้า ด้วยถ้อยคำอันไม่จริงใจ ยอให้เพื่อนเหลิงเสียคน ครั้นลับหลังกลับนินทาว่าร้ายต่าง ๆ หาความซื่อสัตย์สักนิดเดียวมิได้

๔. คนที่ชักชวนในทางฉิบหาย คือคนที่แนะนำชักชวนเพื่อนให้ประพฤติไปในทางชั่ว มีการเสพสุรา การเป็นนักเลงหญิง การเป็นนักเลงการพนัน เป็นอาทิ

ทั้งสี่จำพวกนี้ ใครคบเป็นมิตร ได้ชื่อว่าคบมิตรปฏิรูปมิตรเทียม หรือจะเรียกว่ามิตรเก๊ก็ได้ ผลที่จะได้จากการคบก็คือความเสื่อมทรามแห่งฐานะของตนเอง ถึงหากว่าใครจะทะนงตัวว่าเป็นคนฉลาด จะขืนคบกับคนจำพวกนี้ โดยจะตั้งใจไว้ว่า จะไม่เอาอย่างและจะไม่ยอมให้เขาชักนำตนไปสู่ความชั่ว ก็คงจะได้ชื่อยู่นั่นเองว่าคบคนไม่ดี ถึงมือของตนจะขาวสักปานใด ลงเล่นถ่านแล้วคงไม่วายที่จะดำ [illegible]เพียงแต่นักปราชญ์ยังมีเวลาพลั้ง ความตั้งใจดีนั้นอาจคงที่อยู่ไม่ได้ [illegible] มีวันใดก็วันหนึ่ง โดยพลั้งเผลอก็ดี โดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์ก็ดี โดยเสียอ้อนวอนไม่ได้ก็ดี ไปคล้อยตามเข้าแล้วก็จะกลายเป็นคน[illegible]พวกนั้นไปด้วย ผู้มีปัญญาจึงควรกันไว้เสียก่อน โดยใช้ความสังเกตดูนิสัยสันดานของบุคคลที่ตนคิดจะคบ และหลีกเลี่ยงอย่าคบหาสมาคมกับมิตรจริปเล (๑)

014572

(มิตรแท้และมิตรเทียมนี้คัดจากเรื่อง "โคลงทาย" พิมพ์ในงานศพอุบาสิกา เปลี่ยน ราชิก)